

Bodrogi Ferenc Máté

AZ IRODALOMTANÍTÁS, A KREATIVITÁS ÉS AZ ÉRZÉKISÉG KAPCSOLATÁRÓL A „NEM-HERMENEUTIKAI” FORDULAT JEGYÉBEN

Az irodalomtanítás működését metaszinten vizsgáló magyarországi tanulmányokban egyre jellegzetesebbek azok a gondolatalakzatok, amelyek az *élmény* fogalmát központi helyzetbe hozzák. Történik mindez olyasféle elméleti belátások nyomán, melyet manapság a *kultúratudományok* ernyőfogalmával illetünk. E szemléletmód a hatástörténeti dialógusviszonyt, a kulturális megelőzöttség tanát, a világ eredendő retorikusságát, mediatisáltságát, a kommunikáció anyagszerűségeit, vagyis a világ diszkurzív (szellemi-nyelvi) és performatív (dologi-testi) aspektusait egyaránt kitünteteti figyelmével – ami azért lényeges, mert eleddig az előbbi volt uralkodó –, ezen belül pedig kialakulni látszik egy radikálisan „nem-hermeneutikai”, illetve egy *integratív* ág.

Ebben a metakeretben az „időszerűség” mellett a „társzerűség” is egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A temporalitás továbbra is fontos marad, hiszen a hagyomány beszédszerűségét, a szövegek játékos egymáshatását, a jelen–múlt dialogicitást változatlanul lényeginek tekintjük, a *spacialitás* (társzerűség) ugyanakkor többek között azért válik szintén lényegivé, mert mindjobban reflektáljuk, hogy különböző mediális feltételrendszerben különbözőképpen valósulhat meg egy-egy esztétikai találkozás. A film, a televízió, az irodalom kultúrtechnikája más-más módon és közvetítettségben érinti meg a kommunikáló „testét”: egy élő szavaltat verszenéje másképpen hatol fülünkbe, mint egy televíziós színházi premier felvétele, egy barokk képvers a korabeli dísznyomtatványban másképpen új játékot szemünkkel, mint egy új regény számítógép-animációs hirdetése. Bár az ilyen értelmű társzerűség is lehet történeti vizsgálat tárgya, ez az aspektus mégis ahistorikus és akulturális: a felkelő nap esztétikája, a ritmus irodalmisága, a nemzeti himnuszok zeneisége elemi, időtlen és egyetemes emberi alapeffektusok. A világ dolgai társzerűen megérintik érzékeinket, ezen túl azonban minden, aminek valamilyen jelentése lesz számunkra, az az időbeliség párbeszédére lép velünk. A világ tehát időbelileg és térbelileg egyaránt lélegzik, vagyis fogalmi (szellemi, hermeneutikai) és nem-fogalmi (testi, performatív) tudást egyaránt hordoz. A kortárs irodalomtanítás célja az kellene legyen, hogy a performanciát megtanítsuk élvezni, a hermeneutikát pedig alkalmazni, illetve e kettőt egyeztetni. Az e szempont mentén szerveződő folyamat kimenete az optimális esztétikai élmény lenne.

Főművében Hans-Georg Gadamer az *élmény* alapfogalmának kettős meghatározottságát domborítja ki, mely a valami valóságosat megtapasztaló „közvetlenséget”, illetve ennek „maradandó” jellegét jelenti, vagyis a felejtetlenséget és a

pótolhatatlanságot, mely kiemelkedik az élet szürkeségéből, mégis szürke életünk egészére vonatkozik – benne „jelentésbőség van jelen”.¹

Hans Robert Jauss ehhez hasonlatosan az esztétikai tapasztalat alapvető feltételeként mutatja be az élmény *esztétikai élvezet*ként történő megjelenését a tárgyélvezet és az önélvezet közötti „lebegésben”, melyben a befogadó – egy időre kiszabadulva „mindennapi egzisztenciájából” – megtapasztalhatja önmagát, amint elsajátít valamit a világ értelméről. Fontos látni, hogy Jauss a valós cselekvések kényszerétől eloldódó sajátos „virtualitásban” jelöli ki az esztétikai kommunikáció szabadságát. Szerinte elvárás és tapasztalat játéka az esztétikai élményben azért is gyümölcsöző, mert ekkor az ember tét nélkül tesztelhet: nem kell „vak” embernek lennie, mint a való életben, akinek először bele kell ütköznie a falba, hogy tudomást szerezzen annak létéről; az esztétika világában nem kell előbb akadályba ütköznünk ahhoz, hogy új tudást nyerjünk a valóságról.² Az esztétikai tapasztalat ezen ünnepekt kvázi-jellegét veti erőteljes kritika alá Karl Ludwig Pfeiffer a *közvetlen*, a totális élmény nevében,³ ama folyamat bemutatásával, mely szerint az irodalmiság európai története – az énekmondóktól a görög alfabetizáción át a regény diadaláig – fölfogható az eredendően interaktív és intermediális, a szó szoros értelmében testközeli és közösségi, „rock-koncert” és/vagy „tábortűz” jellegű irodalom monomediálissá sivárosodásaként, illetve fikcionalitásának feltöltődéseként a *szimulált* performansz jegyében (vö. a legendás magyar iskolapéldával, Jókai Vaskapu-leírásával). Ez a távlat az „imaginárius” hatalma, a hatástörténeti tapasztalás elve helyett tehát a dologiságok – a hangok, látványok, mozdulatok és illatok – anyagszerű szenzualitásainak érvényét hangsúlyozza, a „kontempláció” helyett az „akciót”, a temporalitás összetettsége helyett a spacialitását. Bizonyos értelemben ez jelenti az irodalomtudomány „nem-hermeneutikai” fordulatát. Pfeiffer egyik legközelebbi pályatársa az a Hans Ulrich Gumbrecht (az immár harmadik Hans), aki a közelmúlt legjelentősebb élmény-reformjával állt elő.

Gumbrecht célkitűzése, hogy leválassza a karteziánus világgépnek a posztmodern konstruktívizmussal ható „metafizikai” dichotómiáját, melyben matéria és jelentés túlságosan élesen különböztetik meg az utóbbi javára, s helyette „anyag” és „szellem” szerves egységének tanát dolgozza ki. Fogalmi és nem-fogalmi tudás, akulturális érzéki észlelés és kultúrspecifikus értelmezettség, az emberi test körül létesülő *jelenlét-effektusok* és a mindig kapcsolódó *jelentés-effektusok* *ingaszzerű* összjátékának elképzelését vallja. Az élmény itt egy „tárgy”, egy észlelet fellépése, fizikai megérintése (például egy szívárvány megpillantása) és az annak való óhatatlan jelentéstulajdonítás (például egy elképzelt indián kultúrában: „A napisten köpenyének sarkal”) közötti intervallumot jelenti, pontosabban performatív

¹ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Osiris, 2003, 98–102.

² Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1999, 79–80.

³ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Hermeneutikai szakadékok*, Debrecen, Csokonai, 2005, 103–110.

jelenlét-hatások és hermeneutikai jelentés-hatások interferenciájának *eseményjellegű* létesülését. Bár az élmény inkább térbeli, a tapasztalat időbeli lényegiségű, Gumbrechtnél mégsem gondolhatók el egymás nélkül.⁴

A felemelő, élményszerű találkozás *intenzitása* elvileg komplexitásredukcióval jár, amennyiben ekkor nincsen olyan mértékben jelen az az elidőző hermeneutikai elemző teljesítmény, ami egy elmélyült és alapos értelmezésben egyben szükségszerűen el is távolít a közvetlen élménytől. A hangsúly azonban szempontunkból azon van, hogy az intenzitás *pillanata* sem kizárólag komplexitásredukcióval érhető el. A gadameri „jelentésbőség”, egy „világegész” egy csapásra történő megnyílása ugyanígy elérkezhet, mely nem hosszadalmas értelmezői munka eredménye, hanem olyan történés, mint egy villámlo jelenlét-hatás. Ez lesz a kreativitás forrásvidéke, a kreatív processzus adományszerű első fázisa a művészetek terén. Gadamer minderről *ötlet-konceptiójában* beszél.

Az ötlet szerinte mindenekelőtt „beesés”, sokkal inkább elszenvedés, mint tevékenység. „Ami eszünkbe jut, az szabályosan belénk esik, sőt: nem pusztán beesik vagy bezuhan az illető elméjébe, hanem törve-zúzva becsapódik, szétrombolja az elme kontúrjait, ledönti az elmét behatároló korlátokat.”⁵ „Minden ötletnek kérdésstruktúrája van. [...] A kérdés feltolul, immár nem lehet kitérni előle és kitartani a megszokott vélemény mellett.”⁶ Az a leírás, amit Gadamer az ötlet eljövételéről ad, ugyanazt a dinamikát írja le, amit Gumbrecht ír az élményről, ami azért fontos, mert ezáltal látható, hogy a hermeneutika is elismeri a „besűrűsödő” pillanatok reflektálatlan működésének értelmezői lehetőségét a komplex szövegkezelés tudatossága mellett: az erőteljes „csúcserő” a művészetek világában ugyanis rendszerint óriási jelentésbőséget hoznak magukkal a rákövetkező feldolgozó interpretációban.

Mindez azért fontos, mert az úgynevezett *Élményközpontú irodalomtanítás* szombathelyi programja például éppen az ilyen csúcserő és a követő élvező hermeneutikai csúcsteljesítmények előmozdítására fókuszál, azon belátás szellemében, hogy a diákokhoz *még kell érkeznie* az irodalomnak, olyan jelenlét-effektusként, mely a humor, a megrendülés, az inspiráció, a gyönyör, vagy éppen a megrázkódtatás hatásmechanizmusain át elementáris jelentéshatásokat, tehát mintaszerű „ingajátékot”, ideális (esztétikai) élményt/tapasztalatot/áramlatot provokál.

Az intenzitás elragadtatott hatásjelenségei a térben létesülnek, és sokszor olyan frenetikusak, hogy fel is függeszthetik a kognitív, sőt olykor a testi kompetenciáinkat is (vö. földbe gyökerezik a lábunk a gyönyörűségtől). Ezek azok a bizonyos rabul ejtő pillanatok, a megrendültség effektusai, amikor valóban valamiféle végtelen és időtlen eloldódásról tudunk utólagosan számot adni, még ha

⁴ Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ Gábor, Bp., Ráció, 2010.

⁵ FOGARASI György *Borzalmas ügyesség. Applikáció és aberráció Gadamer hermeneutikájában*, Alföld, 2004/9, 54.

⁶ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, i. m., 406.

paradox módon csak néhány pillanatig tart is. Amikor valami úgy érint meg azonban, hogy azt jelentésbőség követi, az válik tartalmas esztétikai élménnyé, *komplexitássá* a jelenlét és jelentés összjátékában. Performatív élmény és hermeneutikai tapasztalat ilyen együtteseinek előállító műveletei, ilyesféle történéslán-cok *menedzselése* lehet a jelenkori magyar irodalmi kreativitásfejlesztés leghatékonyabb útja is. Az irodalmisággal találkozó diák kreativitásának első fázisa az optimális élmény kellene hogy legyen, amely elemi erővel érinti meg a „testét”, mely egy csapásra kiemeli őt életének mindennapiságából, inspirálva, provokálva, undorítva vagy felemelve. Ezt az első, igen intenzív és érzéki szakaszt pedig, egy önértékében is jutalmazó, erősen motivált, ugyanakkor újszerű, érdekes és mély értelmező kvázi-párhuzamosságnak kellene követnie: a kidolgozásnak, mely egyazon áramlat szerves része. Az ilyen értelmű élmény és tapasztalat kölcsönviszonyában pedig e ponton hangsúlyozandó az öngerjesztő *körköröség*: minél gazdagabb az irodalomtörténeti, irodalomelméleti előismeret, annál kifinomultabb a fül és a szem a performanciára, annál gazdagabb lesz az élményrepertoár, amely tovább dúsítja a tapasztalatok egyénspecifikus rendjét, melyek aztán már régebbi olvasmányélményeket is új megvilágításba helyezhetnek – és így tovább. Mindez pedig a kreatív tanulóknál rendre így is történik: kevés igazán kreatív fiatal hagyja félkész állapotban ötletét, s kevesen vannak azok is, akiknek érzelmi, érzéki bevonódás nélkül mozgatja meg a fantáziáját egy-egy szöveg, vagy nem okoz gyönyört az utólagos hermeneutikai kifejtés – náluk élményszerű – munkája.

A kreatív effektusok a tanórán egy versszavalat újszerű és bátor színrevitelében is megnyilvánulhatnak, egy élőszóbeli feleletben is előbukkanhatnak, ahogy a tanulók dolgozataiban is; ott van az érdeklődésben, a hozzászólásokban, a megvillanó művészi hajlamban, a színészi képességekben egyaránt. Mindezt pedig tudatos hozzáállással lehet ösztönözni, motiválni az olvasás magyartanári *ügynökeként*: odafigyelni, készülni rá például, miként történik meg az adott szép-irodalmi textus órai elhangzása; szembesíteni a szöveganyagot más mediális feldolgozásokkal, megzenésítéssel, illusztrációval; alkalmankénti „befogadás-próbákat” eszközölni, mely során például egy adott 19. századi költemény felolvasását hol egy romantikus programzene, hol egy kísérleti jazz-darab zenei aláfestésével, hol egy neoklasszicista portré, hol egy nagyvárosi graffiti kivetésével kísérünk. Kórusban „hangoztatni” a verset, vagy éppen „mozgatni” azt, képletes és konkrét, drámapedagógiai értelemben egyaránt. Azt a tényt, amit a magyartanárok mindegyike tud – miszerint az irodalom „húsba vág” –, nemcsak felfogni, belátni kell egy mindenkor fiatalnak, hanem éreznie is saját égő bőrére, pezsgő gerincén, felgyorsult vérkeringésén, a többiek szinkron, tükörszerű jelenlétén keresztül. Mindmáig az irodalmi anyag feldolgozása a magyartanári munka célterülete, holott annak órai *megérkezését* is középponti kommunikációs pontnak kellene tekintenünk, az általános- és a középiskolákban egyaránt.

Immár magyarul is jól hozzáférhető munkájában Gumbrecht több oldalon keresztül gondolkodik a tanítás jövőjéről, mely eszmefuttatásában síkra száll a

komplexitás, a rámutatás, valamint a valós (közösségi) jelenlét mellett.⁷ Úgy tűnik, hogy mindaz, amit itt és egész könyvében leír, jelenthet olyan innovációs potenciált a magyartanítás és az általános irodalomismeret számára, melyet annak idején például a recepcióesztétika, vagy az intertextualitás-elmélet jelentett. A jó hír ráadásul az, hogy ez ügyben nincs már olyan nagy mértékben jelen az a bizonyos örök magyar reflexiós fáziskésés sem: a különféle médialméleti sorozatoknak (*techné és theória*, a *Ráció-tudomány* egyes kötetei), vagy éppen az élményközpontú irodalomtanítás jegyében megírt vadonatúj tankönyveknek (Fűzfa Balázs) köszönhetően ugyanis Gumbrecht már azelőtt „jelen” volt Magyarországon, hogy első magyarra fordított könyve napvilágot látott volna. Ez a bizonyos „nem-hermeneutikai” fordulat nem *antihermeneutikai* fordulat, Gumbrechtnél semmiképp. Nem egy újabb szokásos, viharos „turn”, inkább csavarhoz hasonlítható, mely egyre mélyebben rögzülve szakadatlanul egy összetettebb „igazság” felé fordul. Az elmondottak tükrében úgy látszik, érdemes figyelni mindazon szakmai termékekre – tankönyvekre, tanulmánykötetekre, monográfiákra, szöveggyűjteményekre, vagy éppen pedagógiai programokra –, amelyekben rejtetten vagy egészen tudatosan ott van a „csavar” mellett az a bizonyos gumbrecht-i „ingamozgás” is.

---

⁷ Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítása*, i. m., 104–107.